

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ

ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԾՆՆԴԵԱՆ 250ԱՄԵԱԿԻՆ

էջ

ԳՐԱԿԱՆ

ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. ՄԵՍՐՈՊ. — Սայեաթ-Նովա (Պատմական շրջանակը — Սայեաթ-Նովա գիտություն — Թուրքիում երգերու՝ համեմատական տախտակներով — Աշուղական կեանքի սկզբնաղբյուրները — Վրաց արժույթի սագանդարը — Երգերուն նիւթը — Արուեստը եւ լեզուն — Համբար — Մատենագիտություն) 161, 263

ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ ՌՈՒԲԵՆ — Սայեաթ-Նովայի բանաստեղծությունները (Վ. Ե. Բ. Լ. Ն. Դ. Կ. Գ. Փ. Դ.) 218

ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ Հ. ՎԱՀԱՆ. — Սայեաթ-Նովա — Քամանչա — Սերգ անոյշ կը ծոթեր — Խորատական երգեր — Նահատակին երանի 209-213

ՍՐԱՊԵԱՆ ԱՐԱՄԱՅԻՍ. — Սայեաթ-Նովա 215
Սայեաթ-Նովայի հետ 226

ԱԹՄԱՃԵԱՆ ՄԱՌԻ. — Տեսիլ Թիֆլիզի մէջ 224

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ԽՄԲ. — Բանաստեղծ Արամայիս Սրապեան Հայաստանի մէջ 214

ՍՐԱՊԵԱՆ ԱՐԱՄԱՅԻՍ. — Ճառ՝ Սայեաթ-Նովայի մեծ հանդիսին 216

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔԻՊՐԵԱՆ Հ. ԿԻՐԻՆՂ. — Յոհան Մայրավանդի (Կոչումով Գառնի Մայրակոմէտի) 230

ԱՆԱՆԻԱՆ ՊՈՂՈՍ. — Վարք Ս. Մեքոպ Մաշտոցի (Շար. 2) 237

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ. — Ճշտումներ ծովափի սահմաններուն եւ Բնաբեղ բերդի տեղւոյն 247

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԳԱՌՆԻԿ. — Չեմկոյն ու կաշեգործություններ 255

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ

Հ. Վ. Յ. — Հ. Ներսէս Ակինեանի յիշատակին 260

SOMMAIRE

DEDIE AU 250e ANNIVERSAIRE DE LA NAISSANCE DE SAYATH-NOVA

PAGE

ETUDES LITTERAIRES

DJANASHIAN P. MESROP. — Sayath-Nova (Cadre historique - Les études sur Sayath-Nova - Enumeration des chansons avec des tables comparatives - Le début de la vie de troubadour - Le chansonnier du palais de la Géorgie - Le sujet des chansons - Son art et sa langue - Sa réputation - Bibliographie 161, 263

GAZANDJIAN ROUBAIN. — La poésie de Sayath-Nova (Essai d'analyse) 218

POESIES

HOVHANNESSESIAN P. VAHAN. — Sayath-Nova - Kamantcha - Ton amour... - Chansons morales - Bienheureux le martyr ! 209-213

SERABIAN ARAMAIS. — Sayath-Nova 215
Avec Sayath-Nova 226

ATHMADJIAN MARIE. — Vision à Tiflis 224

ECHO ARMENIEN

RED. — Le poète Aramaïs Serabian en Arménie 214

SERABIAN ARAMAIS. — Discours commémoratif 216

PHILOLOGIE

KIBARIAN P. CIRILLE. — Jean de Mayravank (Dit aussi Mayrakometzi) 230

ANANIAN P. PAUL. — La vie de St. Mesrop Machtotz (Suite 2) 237

GEOGRAPHIE

HOVHANNESSESIAN P. MICHEL. — Les limites de Dzophk et la forteresse de Banabel 247

ETHNOLOGIE

GEORGIAN GARNIK. — Tchenkouch et le corroyage 255

NECROLOGIE

P. V. H. — A la mémoire du P. Nerses Akinian 260

1843 - 1963

ՃԻԱ. ՏԱՐԻ

ԹԻԻ 9 - 12

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ԲԱԶՄԱՎԵՐ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ~ ԳՐԱԿԱՆ ~ ԳԻՏԱԿԱՆ ~ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

Revue P A Z M A V E B

CXXI^o année, 1963, N. 9 - 12 Septembre - Décembre

ՍԱՅԵԱԹ - ՆՈՎԱ

ԾՆՆԴԵԱՆ 250-ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԸ — ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ — ԹՈՒԱՐԿՈՒՄԸ ԵՐԳԵՐՈՒՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿՆԵՐՈՎ — ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՍԿՋԲՆԱԻՐՈՒԹԻՒՆԸ — ՎՐԱՑ ԱՐԲՈՒՆԻ ՍԱԶԱՆԳԱՐԸ — ԵՐԳԵՐՈՒՆ ՆԻԻԹԸ. ԿԵՆԻՐՈՒԹԻՒՆԸ — ՎՐԱՑ ԱՐԲՈՒՆԻ ՍԱԶԱՆԳԱՐԸ — ԵՐԳԵՐՈՒՆ ՆԻԻԹԸ. ԿԵՆԻՐՈՒԹԻՒՆԸ — ՍԻՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՐՈՑԱԿՈՍՈՒԹԻՒՆ — ԱՐՈՒԵՍՏԸ ՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐԵՐ, ՍԻՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՐՈՑԱԿՈՍՈՒԹԻՒՆ — ԱՐՈՒԵՍՏԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ — ՀԱՄԲԱՐԸ:

Սայեաթ-Նովայի դէմքը բերեղացած զեղեցիկութեան մը պէս կը պարտադրէ աշուղ իր անձին եւ զործին հանդէպ՝ ըզմայլանքի հետ նաեւ խորին յարգանք: Յետ Գուշակի, ան որպէս ժողովրդական բանաստեղծութեան նշանաւոր ներկայացուցիչ, 1700ի ամէնէն ուշադրաւ աշուղն է: 250 տարի վերջ երբ ան նորարարող Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ, Ժամանակին հեռաւոր անցեալէն դուրս կու գայ փառքի կոթողին վրայ կանգուն, համադրաբիւր յարգանքով պաշարուած, ապացոյց մըն է իր անժխտելի մեծութեան: Իր երկին զրաւիչ կողմը այն չէ անշուշտ՝ որ եղած է անգերազանցելի նուագող, ալ յուզիչ եղանակներու ստեղծարարող, ալ յուզիչ եղանակներու մէջ բանաստեղծ մը, ալ այն՝ որ կար իր մէջ բանաստեղծ մը, զգալուն եւ մարդկային, կար իր մէջ սիւղղայուն եւ մարդկային: Իր քով ամէն բանէ առաջ չեղուած անձնականութիւն մը կը յայտնէ բանաստեղծը իր ուժեղ խառնըլածքով՝ ուսկից կը բղբի այն երգը որ

իր օրերուն եւ այսօր՝ այնքան սիրելի կը համարուի մեր աշուղական բանաստեղծութիւններու շարքին: Համադրաբիւր Լեւոն Բաղդասարեան, իր անհրաժեշտ սարքերին հանդէպ, կատարեցին հրատարակութիւններ, խօսուեցան ճառեր, նոյնիսկ հայկական փոքր դպրոցներու ծոցը, ամէնուրեք վերջապէս՝ ուր հայութեան բեկոր մը կ'ապրի, իրրեւ նշան իրենց անսահման սքանչացուածին՝ հանդէպ հայ աշուղի մը որ ապրեցաւ, կրեց, ազնուականացուց կեանքը եւ եղաւ պարծանքը իր պատկանած ցեղին: Համակովկասեան միւս ժողովուրդներն ալ մասնակցեցան խառնալուստի մը մեր ազգային ցնծութեան՝ ուսումնասիրութիւններով, հրատարակութիւններով, աւելի եւս վեր հանելու համար անոր դէմքը: Վրացիներ, աւստրալանցիներ, որոնք մասամբ իրենց կը համարին այդ աշուղը, իրենց լեզուով զրաւ երգերուն համար, միացան հայուն, 1700ի սիրոյ մեծ երգիչին յորեկանը փառաւորելու:

Նովային կինը օրինակ՝ աշուղին մահէն վերջ ալբերով փճացուցած է անոր երգերը, որպէսզի հեռացնէ ամէն վտանգ չար օրինակի զաւակներուն համար՝ վախէն որ անոնք ալ հետեւին իրենց հօրը ճամբուն, աշուղ ըլլան եւ ապրին տունէն դուրս։ Այս դէպքը յիշեցինք անոր համար՝ որ մի գուցէ Սայեաթ-Նովայի զրական ժառանգութիւնն ալ կրած ըլլայ (թէեւ հաւանակ վկայութիւններ կան խնամքի իր ընտանեկան պարագաներուն կողմէն) ողբալի մտայնութեան մը հարուածը։

Գուցէ կարելի ըլլայ ժամանակով, բանասիրութեան անդրադոյն ճիշդերով, հայ աշուղին զրական ժառանգութիւնը աւելի եւս ճոխացնել։ Յարգ կատարուած աշխատանքները եթէ ոչ վերջնական, գէթ ներկայ աղբիւրներու տուեալներով՝ լրացուցած կը կարծեն ամբողջականութիւնը խաղերուն։

Ինչ որ կարեւոր է այժմ, կատարեալ մեկնաբանութեան ձեռնարկն է, երգ առ երգ, հոգեբանական, ընկերային եւ սիրային բովանդակութեան ներքին աշխարհը բանալու խոր քննութեամբ եւ բառամթերքին ալ աւելի կատարեալ բացատրութեամբ քան ինչ որ բրած է Ա. Կ. Քոչոյեան։ Կ'ըմբռնենք թէ դժուար է իջնել մանրամասնութիւններու քննութեան՝ ժամանակագրական թուականներու թեթեւան եւ այլ յարակից անհրաժեշտ տեղեկութիւններու պակասէն։

Վերջնականապէս ճշտուած չէ տակաւին նոյնիսկ աշուղին կեղծանունին եւ ընտանեկան մականունին պարագան։ Ըստ մանց Սայեաթ կամ Սայեաթ-Նովայ, է քոռ Սայեաթի եւ ուրիշներու համաձայն՝ որսորդ երգի։ Ո՞րն է ճիշտը։ Գիտենք թէ իր բուն անունը Արութին է, որուն կցուած է Սայեաթ-Նովայ եւ տալիս կատարուած իրմէ։ Անոնք որ թոռ Սայեաթի կը համարին, գիտե՞ն վստահօրէն թէ պապուն անունը եղած է Սայադ կամ Սայաթ։ Մ. Հասարթեան անգամ, որ վերջին մեծագոյն Սայեաթնովագէտն է, չունի վստահութիւն այս մասին եւ կ'արտայայտուի խաղերու ժողովածուին ընդարձակ

ներածութեան մէջ (էջ 7) տարակուսական «գուցէ»ով մը։ Մեզի այնպէս կը թուի որ Սայեաթ-Նովայի գիւտը աշուղին գործն է։ Աշուղներու սովորութիւնն էր տալ իրենք իրենց ծածկանուն մը։ Արութինն ալ անուանեց ինքզինքը որսորդ երգի։ Սայեաթ՝ (արար) կը նշանակէ որսորդ, նէվա կամ նովա՝ (պրս.) երգ, ձայն, նուաղ, եղանակ։ Գեղեցիկ էր գիւտը եւ յարմարագոյն իր ընտրած արուեստին։ Ըստ մեզի Սայեաթնով, կամ Սայեաթեան իրմով դարձած է յետոյ ընտանեկան մականունը իր զաւակներուն եւ յաջորդներուն, եւ ոչ թէ ժառանգուած իր պապէն։

Քիչ մը մթին մնացած է նաեւ այս կէտը ուր կը թուէ սորված գործիքները «քամանչէն, չոնգուրն ու ամբուրէն» (Հայ. թ. 4)։ Ինչ է այս ամբուրէն. Քոչոյեան իր բառարանին մէջ բացատրած է պարզապէս որպէս երաժշտական գործիք, առանց մասնաւորելու։ Հասարթեան եւ ոչ իսկ անցուցած է զայն իր բառացանկին մէջ։ Մի գուցէ ըլլայ սխալ ընթերցումով գոյացած բառ մը եւ փոխանակած Սանբուր - որ գիտենք աշուղներու գործածած գործիքն է, քնարի պէս բան մը, նման եւրոպական ցիտրա-յին։ Գ. Լեւոնեան իսկ չունի երաժշտական գործիքներու թուարկումին մէջ այդ ամբուրը - հոն ուր կը խօսի սազի, ֆեաւանչայի կամ ֆեաւանի, քառի եւ սանբուրի մասին («Հայ Աշուղներ», 1892, էջ 15)։

Հոս կու տանք պատկերը՝ երեք լեզուներով ծանօթ երգերուն Սայեաթ-Նովայի, իրենց սկզբնաւորութեան, թուականի, եղանակի եւ նիւթին մանրամասնութեամբ։ Այս պատկերը պիտի ծառայէ անչուտ գիւրացնելու համեմատական աշխատանքը։ Կարգի եւ սկզբնաւորութեան պատկերումին մէջ հետեւած ենք Մ. Հասարթեանի վերջին հրատարակութեան (Երեւան 1963), գիմելով ինչ ինչ ստուգութիւններու համար նաեւ Գ. Ախվերտեանի ընթերցումներուն եւ տարբերակներուն։ Արաբական թիւերը կը ներկայացնեն Մ. Հասարթեանի հրատարակութեան կարգը,

ԿԱՐԳԸ	ՍԱԶԲԵՆԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆԸ	ԹՈՒԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ	ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇՈՒՂԵՆ	ՆԻՒԹԸ
1. [Ա.]	ԱժԵՆ ԿԱՐԳԸ ՊԱՍԿԵՐԵՐՈՒ ՊԱՍԿԵՐԵՐԸ ԲԵՐԵՐԵՐԸ ԿԵՆ ԿԵՆ ԾԱՌԱՎԱՐՈՒՄ ԿԵՆ, ԾԱՌԱՎԱՐՈՒՄ	1759	1759 (ՄԱՐԿԻ ՎԵՐԵՐ)	ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԿԻՎՈՒՄ
2. [ԼԵ.]		1759	1759 (ՄԱՐԿԻ ՎԵՐԵՐ)	ՍԵՐԱԿԱՆ
3. [ԼԳ.]		1759	1759 (ՄԱՐԿԻ ՎԵՐԵՐ)	ՍԵՐԱԿԱՆ
4. [ԽԳ.]		1759	1759 (ՄԱՐԿԻ ՎԵՐԵՐ)	ՍԵՐԱԿԱՆ
5. [ԽԳ.]	ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԿԻՎՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
6. [ԽԳ.]	ԱՅԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
7. [Լ.]	ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԿԻՎՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
8. [Թ.]	ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԿԻՎՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
9. [Ժ.]	ՈՒՍԿԵՐԸ ԿԱՐԳԸ, ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
10. [Ը.]	ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԿԻՎՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԳԸ	ՍԱԶԲԵՆԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆԸ	ԹՈՒԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ	ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇՈՒՂԵՆ	ՆԻՒԹԸ
11. [ԽԵ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	1753	1753 (ՄԱՐԿԻ ՎԵՐԵՐ)	ՍԵՐԱԿԱՆ
12. [ԽԳ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
13. [ԺԱ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
14. [ԺԲ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
15. [ԺԳ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
16. [Գ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	1753	1753 (ՄԱՐԿԻ ՎԵՐԵՐ)	ՍԵՐԱԿԱՆ
17. [ԽԵ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
18. [ԼԱ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
19. [ԺԳ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
20. [ԺԲ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
21. [Լ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	—	—	ՍԵՐԱԿԱՆ
22. [Խ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	1754	1754 (ՄԱՐԿԻ ՎԵՐԵՐ)	ՍԵՐԱԿԱՆ
23. [ԺԳ.]	ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ ԿԱՐԿԵՐՈՒՄ	1754	1754 (ՄԱՐԿԻ ՎԵՐԵՐ)	ՍԵՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԳԸ	Ազգայնականություն	Թ-ՈՒՄԱՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ	ԽՆԴՈՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՇՈՒՂՆ	ՆԻՍԻՆ
7.	Կար իս Կարաբ խոսքի	—	—	Սերաբյան
8.	Անդամ կարած գուրդ իս իմ	—	—	Սերաբյան
9.	Սերուն չնդուր-չանդ իս	—	—	Սերաբյան
10.	Քի սաղ գուր քալ գարար	—	—	Սերաբյան
11.	Ինչ կուրի, հար օրից մէ օր	—	—	Սերաբյան
12.	Աստղերու պէս իրզնքի	—	—	Սերաբյան
13.	Կարն «էջ» խոսք էջ	—	—	Սերաբյան
14.	Ինչ կուրի վուր	—	—	Սերաբյան
15.	Հէնց իմացար սոված էի	—	—	Սերաբյան
16.	Արար աշխարհըն դեմալեց	—	—	Սերաբյան
17.	Գարդ ու ցավքն ինչ օրուս	—	—	Սերաբյան
18.	Աստղալուսով ծովքն ինչպէս	1751	—	Սերաբյան
19.	Իմ էս ցավքն նրման ցավք	—	—	Սերաբյան
20.	Բազում թուրի գուրն է կանչում	—	—	Սերաբյան
21.	Երկու գրի միջտիղումըն	—	—	Սերաբյան
22.	Էնչեց մարթ կալ, վէս	—	—	Սերաբյան
23.	Ով հարեւինքն բարի աշխարհ	—	—	Սերաբյան
24.	Քաւ, գուն կոսիս պիտուրդիլիս	—	—	Սերաբյան
25.	Ինչ իմանամ, ինչ կուրի	—	—	Սերաբյան
26.	Արի, գուրալ, բարեւէն զնանք	—	—	Սերաբյան
27.	Ինչ սպանիլ, պրննիմ	—	—	Սերաբյան
28.	Դրախտէն էլում մէ աննրման	—	—	Սերաբյան
29.	Ինչ տխուս	—	—	Սերաբյան
30.	Արթար գառէ, չէ՞ վուր	—	—	Սերաբյան
31.	Ձեռք վի կալ	—	—	Սերաբյան
32.	Իմ ինչ գըլուրի, քիլիդ էս ինչ...	1775-1777	—	Սերաբյան

ԱՏՐԱՎԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱՆԻՍ

ԿԱՐԳԸ	Ազգայնականություն	Թ-ՈՒՄԱՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ	ԽՆԴՈՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՇՈՒՂՆ	ՆԻՍԻՆ
1.	Ինչի ծովի միջէն հանած	—	—	Սերաբյան
2.	Ծովէն էլում թանգ մարգարիտ	1742, Յունիս 1	—	Սերաբյան
3.	Թէ վուր նաղուր կարի	—	—	Սերաբյան
4.	Նաղուր կարու հաքած ունէ	—	—	Սերաբյան
5.	Աղուր սուտիլ, սիրտը խալին	—	—	Սերաբյան
6.	Էլիլի րարը մարդ լիլը	—	—	Սերաբյան
7.	Կարիս րարի չորս կունն առած	—	—	Սերաբյան
8.	Նաղուր կարի նախը տեսէք	—	—	Սերաբյան
9.	Հնդուր գալամ քու նախը	—	—	Սերաբյան
10.	Ասեղին, թէ Շախաթալի	—	—	Սերաբյան
11.	Վունց վուրանուրթի ձեռից	—	—	Սերաբյան
12.	Ղարիլի իմ, արուն իմ լալի	—	—	Սերաբյան
13.	Փուշման կուրի, ով որ կարի	—	—	Սերաբյան
14.	Գուն համաշա աշուրանուր	—	—	Սերաբյան
15.	Նաղուր կարի րար է էլի վարթի պէս	—	—	Սերաբյան
16.	Իս իմ կարին ինքնաղով տեսիլ	—	—	Սերաբյան
17.	Արունը մե կունեն, ցավք	—	—	Սերաբյան
18.	Անդուր, անհիլիլ մէ հուշրա	—	—	Սերաբյան
19.	Կինքը մընաց գարդ ու ցավք	—	—	Սերաբյան

ԿԱՐԳԸ	ՍԱՀՁԻՆԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ	ԹՈՒՒԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ	ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇՈՒՂԷՆ	ՆԻԻԹԸ
20.	Դոշխ վրայ արձույտ	—	էս լավ վարսաղ է, Արուսիկի մասը : Ուլ որ սովորի թողութիւն չսորհի :	Սերային
21.	Հոգով, որտեղ գտնվում	—	էս Արուսիկի մասը է. եղբայրս (- զինջերում) :	Սերային
22.	Խելք սիրտ, արի, անգամ տղա	—	էս Արուսիկի մասը է. օգուրսում :	Խրատական
23.	Քաղցր խոտիկ, ետր	—	էս Արուսիկի մասը է. լավ վարսաղ (վերջապատում) :	Սերային
24.	Դարձա չառ է, ասիկ չիլի	1753, Ապրիլ 20	էս դափիւս Արուսիկի մասը է :	Հոգեկան անձկութիւն
25.	Դէ վուր կոսին էս աշխարհ	—	էս լավ հախմա-դափիւս. ուլ սովորի, բարի յիշի (օգուրի մեկ) :	Բարոյախոտական
26.	Մէ մարտալ վուր ասլանի	—	էս դափիւս է. Արուսիկի մասը :	Բարոյախոտական
27.	Մէ գուգիւ, թէ ուղիւ հարի	—	էս դափիւս է. Արուսիկի մասը :	Սերային
28.	Միակըս լիւն է, լի ճաղանի	—	էս լավ դափիւս է. Արուսիկի մասը :	Սերային
29.	Միլըս մենակ հասում էր	—	էս վարսաղ է. Արուսիկի [մասը] :	Սերային
30.	Սերտա ետրա, դոշա դաղած	—	էս Արուսիկի մասը է, բաւիլ :	Սերային
31.	Անգամ արեւ ձիւ ծառայի	—	էս հաղմա-դափիւս է. Արուսիկի մասը :	Բարոյախոտական
32.	Գլխովըս ման տամ իս	1754, Մարտ 2	էս Շիրվանի հանգով հարստ է. Արու- սիկի մասը, լավն է. Արուսիկի(?) մ- ասը :	Սերային

27.9.68

ԿԱՐԳԸ	ՍԱՀՁԻՆԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ	ԹՈՒՒԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ	ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇՈՒՂԷՆ	ՆԻԻԹԸ
33.	Թէ վուր բանդա դուր	1756, Յունիս 7	վարսաղ-հարստ : Սա լիւն՝ Սալաթ- նովան եւ իր սիրելիները, որ խոսելիս են եղել այն ժամանակ. ինչ որ խոսել են, չենց նրա բերանից դուրս եկած ճանն է (երկն է) :	Սերային
34.	Խոս դաղեղուտ, խոս դարթեղով	—	էս շահմանիւ-բէջիւս է. Արուսիկի մ- ասը :	Աշխարհական - սերային
35.	Ասի՛ գուգալ, գարդըս ասիլ	1758	էս բաւիլ է. «Խոսարած գուրնում լու- շնա հարստ» [խոսի] հանգով :	Սերային
36.	Դըրուտ է, վուր հարի	—	էս բէջիւս Արուսիկի մասը է. լավն է :	Սերային
37.	Իփուր ասիլ լալէն կանանչ	—	էս Արուսիկի մասը է. օգուրսում :	Խրատական
38.	Աթափորթի, անգամ տղա	—	էս Արուսիկի մասը է. օգուրսում (ըս- կըրից՝ հայերէն). հայէս օգուրսում- վարսաղ է. Արուսիկի մասը (վերջից՝ վարսեղէն) :	Խրատական
39.	Պըռնանդիւրըս բլուրի պէս	1758, Մարտ 10	էս դափիւս է. Արուսիկի մասը :	Սերային
40.	Այ սիրտ, ուլ որ զիլ	1758, Մարտ 19	էս Արուսիկի մասը բէջիւս է :	Բարոյախոտական
41.	Օղորթի էն կարմունջ չենու	1758, Մարտ 19	Արուսիկի մասը է :	Բարոյախոտական
42.	Ինչքան էլ վուր ասլանն	1758, Ապրիլ 20	էս օգուրսում Արուսիկի մասը է :	Խրատական
43.	Աշուղ բլիւն ինչ ամա մինչ ցավ	1758, Յունիս 10	էս վարսաղ է. Արուսիկի մասը :	Հոգեկան անձկութիւն
44.	էս էլիւրն ինչ փիւն է ասիլ	—	—	Սերային
45.	Փանդիւրիւս է հոգուս	1758, Յունիս 10	էս էլ կոկիւն (նախորդ) խոսիլի եղա- նակով :	Սերային
46.	Էլիւրիւս իս դուս խոտա	—	—	Սերային
47.	Մահըս իրա վուրով դու քալ	1758, Յունիս 9	էս իւսիւս Արուսիկի մասը է :	Հոգեկան անձկութիւն
48.	Դուսը, ետրը, մէկ էլ	—	էս Արուսիկի մասը է. դափիւս :	Բարոյախոտական
49.	Վարդեանդուր. յախնի խոսիլ	1758	էս էս Արուսիկի (մասը) դուրէր :	Բարոյախոտական

ԿԱՐԳԸ	ՍԱԶՐԵԱՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ	ԹՈՒԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԵԱՆ	ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇՈՒՂԷՆ	ՆԻՒԹԸ
50.	Ենթադրել է հոգև մարմնից	—	—	Հոգևածան անձկություն
51.	Ինչքան էլ վաղ դուռ	—	—	Երաստան
52.	Առաջին սիրուն, խոսի	—	—	Սիրային
53.	Մեջլիսումըն սինին	—	—	Սիրային
54.	Թե՛ վարդեմ իս ու վարդեմի	—	—	Աչազային արուստի մասին
55.	Ջամայլա հայլի է	—	—	Սիրային
56.	Ետին կարոտ ճամփայ	—	—	Սիրային
57.	Լեզբի կրկից, վանց որ	—	—	Սիրային
58.	Էնդուր կու լամ՝ սիրալ կարած	—	—	Սիրային
59.	Առեցին թէ, Շախաթա՛լի	1758 Մայիս	—	Հոգևածան անձկություն
60.	Էս նաղանին, էս սաղին է	—	—	Հոգևածան անձկություն
61.	Առեցին թէ, Շախաթա՛լի	—	—	Հոգևածան անձկություն
62.	Նոր խոջաներ	—	—	Սիրային
63.	Սովդաբարի աղբանքը	—	—	Բարոյախոսական
64.	Ինչ կոնիս սոլաթըն	1758, Յունիսի վերջերը	—	Բարոյախոսական
65.	Առեցին թէ, Շախաթա՛լի,	—	—	Սիրային
66.	Իս չիս՝ չիս զառ մանքանը	—	—	Սիրային
67.	Փառք Արարչին, դոյ անդին	—	—	Սիրային
68.	Արըն-Աստված, որ քու ձեռքով	1750, Յունիսի 3	—	Սիրային
69.	Առեցին թէ, Շախաթա՛լի	—	—	Սիրային
70.	Էյ, լսեցէք ձեռք բանդային	—	—	Սիրային

ԿԱՐԳԸ	ՍԱԶՐԵԱՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ	ԹՈՒԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԵԱՆ	ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇՈՒՂԷՆ	ՆԻՒԹԸ
71.	Էս ժրթիլը դաթ էն	—	—	Բարոյախոսական
72.	Շուշա իս Շիրազի	1753, Մայիս 5	—	Սիրային
73.	Թար ունեթով, թար աչքով	—	—	Սիրային
74.	Նաղանի նաղլուն աղլից	—	—	Սիրային
75.	Փիր-Հալիլը ժիլ մաքումն	—	—	Բարոյախոսական
76.	Վարթն ու բլրուլը հոգև	—	—	Սիրային
77.	Աղբըն-աստված սիրիս	1755, Մարտ 4	—	Բարոյախոսական
78.	Նաղլու հարիս տեւէք	—	—	Սիրային
79.	Թե՛ ուզում իս, հայր Արթուրի	—	—	Սիրային
80.	Էս աչխաթըն անցավոր է	—	—	Սիրային
81.	Մով դառած էշիլը	—	—	Սիրային
82.	Նաղլու հարից խաթար էկա	—	—	Սիրային
83.	Դա՛դ քու ձեռին	—	—	Սիրային
84.	Փորցված վարդեաներու	—	—	Սիրային
85.	Էշիլի գեթի իմ դառի	—	—	Սիրային
—	Էս բա՛ մամլիկդ	1758	—	Սիրային

եւ դուրսէ ժամանակ մ'ալ ապրած, առանց կրօնաւորելու: Հոգիին մէջ կը զգար բերումը, կոչը այդ անվրդով կեանքին, ուր Աստուած, հոգի, զալամ ու դիր ու լուծութիւն կը տիրէ: Իր յուսալքման տխուր վայրկեաններուն, ահաւոր զրպարտութիւններուն բեռան տակ հոգեպէս ընկճւած, կը վերջիչէ ու կը յորդորէ ինքզինքը միայնութեան խաղաղ ապրումներուն:

«Աստուած սիրէ, հօքի սիրէ, եար սիրէ»: Հոս այդ եարը ունի նշանակութիւն ընկերօջ, բարեկամի եւ ոչ սիրուհիի. այսպէս հասկցած են նաեւ իր մեկնիչները, ինչպէս ինքն Մ. Հասարաթեան: Այդ տողը հետեւաբար հակասութիւն մը թուելու է իր վանասիրութեան եւ առանձնասիրութեան անձնակոչին:

1754ին Սայեաթ-Նովա ունի քանի մը սիրային երգեր. այսպէս «Ինձ սիրեցիր, էշերն ընդար» (Ախլ. ԺԹ. Հասարաթ. 23), «Աշխարումըս ախ չիմ քաշի» (Ախլ. ԺԸ. Հասարաթ. 24), եւ «Դաստամաղդը սիմ ու շարբաթ» (Ախլ. Խ. Հասարաթ. 22):

Առաջինը այս յիշուածներէն սիրուհիին երգն է, որ խրախոյս եւ յոյս կը ներշնչէ իր սիրեկան Սայեաթ-Նովային եւ որուն կը պատասխանէ աշուղը իր «Աշխարումըս ախ չիմ քաշի»ով, քանի որ դուն ինձ համար կեանք ես: Այս զոյգ երգերը փոխադարձ արտայայտութեամբ երկու սիրող հոգիներու, շատ սիրուն էջեր են, տաք ու հաղորդական: Այդ սիրուհին, որուն անձը անծանօթ է, հաւանաբար վրաց արքունիքէն է, ուսկից աշուղին հեռանալէն վերջն ալ սիրային կապը մնացած է անխզելի: Գուցէ նոյնին ուղղած է, դարձեալ 1754ին, իր միւս երգը «Դաստամաղդը սիմ ու շարբաթ» [Հիւսքը մաղերուդ արծաթ ու մետաքս], բնագրին մէջ թերի, 2րդ տան առաջին տողը թուղթին մաշուելով ինկած (Ախլ. Երտեանի հրատարակութեան մէջ եւ Հասարաթեանի մօտ վերականգնուած անկատար ձեւով). այդ երգը կարեւոր է 2րդ տան երրորդ տողին համար, ուր հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը կը գտնենք: Այդ տողն է.

«Դիզարէդ կարօտ մընացի էրկու տարին թամամ է».

[Տեսքէդ կարօտ մընացի ամբողջ երկու տարին]:

1753 եւ 1754 տարիներուն է իր ակնարկը: 1753ի կէսէն վերջն է որ Սայեաթ-Նովա չէր յաճախեր այլեւս արքունի պալատը եւ հետեւաբար չունէր կարելիութիւնը տեսնելու իր սրտին սիրածը: Ասկից կը հետեւի թէ իր հեռացումը պալատէն 1753էն կրնայ հաշուել:

Նոյն պարագաներու ծնունդ է հաւանաբար «Գլխովը ման տամ իս, քու ցաւդ առնիմ», ուր յիշատակութիւն կայ իր կարօտին, աղբիւրը իր մահացու «գարդ»ին: 1753ին արդէն նոյն «գարդ»ին ուժեղ արտայայտութիւն մը բրած էր իր «Դարդս շատ է, ասիլ չիլի աշխարհին», ուր կը խորհի յայտնել դանդաղ թաղաւորին, բայց յոյսը չունի լսելի ըլլալու: Ու կը վերջացնէ յուսալքուած.

«Սայաթ-Նովուն հէնց վուր տեսնէք մահացած,

Տարէք, թողէք դերեղմանի ումուտին:

[Ատրպ. Թ. 24]

[Երբ տեսնէք մահացած Սայեաթ-Նովան Տարէք, յանձնեցէք դերեղմանի ապաւէնին]:

Այս կտորները յիշեցինք հոս պարզապէս լեցնելու համար այն պարագայը որ բացուած էր աշուղի կեանքին մէջ 1753-1754: Բայց իր շնորհազրկումի տարիները դեռ աւելի երկարած կը թուին մինչեւ 1756: Եւ ստուգիւ այս շրջանի քանի մը երգերն ալ, ինչպէս «Աջար քանի՞ ժամանակ» 1755ի (Ախլ. 1Թ. Հասարաթ. 25) կարօտի երգ է, նմանապէս «Այբըն-Աստուած սիրիս» 1755ի (Ատրպ. Թ. 77), խրատական մը ուղղուած իր անձին՝ չսիրելու ծակող, արեւն հանող վարդը, այլ միայն անփութ շրջանապէս «Ինչ կօնիմ հէքիմըն» [ինչ ընեմ բժիշկը] 1756ի (Ախլ. Ի. Հասարաթ. 26), ուր իր սիրուհին կը քննադատուի ինքզինքը, եւ «Թէ վուր բանդաղուլու» [թէ

որ կապուածի] 1756ի (Ատրպ. 33), աւելի նշանակալից՝ ուր իր սիրեկանը վախ ունի աշխարհի բամբասանքէն եւ չի համարձակիր երթալ աշուղին մօտ: Այս կէտը խորհիլ կու տայ, որ ինչպէս նախընթաց կտորներուն մէջ, ու հոս մանաւանդ սիրոյ առարկան (ընդհանրապէս ընդունուած բանասէրներէն) ըլլայ Աննա իշխանուհին, արդէն ամուսնացեալ, որ իր համակրութիւնը պահած է հանգէպ աշուղին, բայց խիստ հսկողութեան տակ է եւ բարոյականի օրէնքը կ'արդիւնէ իրեն մշակել սիրային կապ: Նոյն երգին մէջ տունը հոգեկան ինքնազրադարձութիւն մըն է տառապեալ Սայեաթ-Նովային՝ ուղղուած իր սրտին.

«Խիլ սիրտ, ցալի ճանդում չորցար-խաչվեցիր,

էշիւ ընդար, քրքրվեցիր, մաշվեցիր.

Քիլ մէ յայտնի մինձ վարպետ կը հաշվէին,

Ո՞վ ասից, ճամփից չեղի Սայաթ-Նովէն»:

Գ) 1757-1759, Բ. շրջանը կը կաղմէ պալատական աշուղի կեանքին: Այս ժամանակամիջոցի երգերը, մանաւանդ 1758ի

եւ 1759ին զրուածներէն մաս մը նաեւ յայտնապէս թուական կը կրեն, որով կը զիւրացուի բանասիրական աշխատանքը: Բայց անթուական երգեր տակաւին մեծամասնութիւնը կը կաղմեն եւ անկարելի է ժամանակագրական դասաւորումի փորձեր ընել.

Անտոյդ է եւ կը մնայ պարզապէս ենթադրական՝ Սայեաթ-Նովայի 1759-1762ի շրջանին շարունակած ըլլալու պալատին իր աշուղի կեանքը արքունական պալատին մէջ: Հերակլ Բ., հօրը մահէն վերջ, 1762ին միահեծան կ'իշխէ միացեալ Վրաստանի վրայ, ու որովհետեւ կը սիրէր հայ սազանդարը՝ պահած ըլլայ զայն 1762էն վերջն ալ: Սակայն չկան փաստեր: Զիւն երգեր որ այդ շրջանի պատկանած ըլլան, հիմնուելով դրուած թուականներուն վրայ:

Բանասիրութեան ընդհանուր կարծիքին համաձայն՝ Սայեաթ-Նովա երկրորդ անգամ մ'ալ արտաքսուած է պալատէն, շատ հաւանաբար 1759ին: Այս առթիւ իր անձնապաշտպանութեան ուրիշ երգ մը եւս գրած է, ուղղուած թաղաւորին, Թէյմուրաղին հաւանաբար, քանի որ դեռ Հերակլ Բ. չէր բացարձակ տէրը Վրաստանի եւ չէր փոխադրուած Թիֆլիսի արքունիքը.

«Արթար դատէ, չէ՞ վուր թաքալուր իս դուն, վրաստանում տէր ու զօրավուր իս դուն. Մէկն ինձ կօսէ՝ «զընա մաշված չուր իս դուն», Մէկն էլ կօսէ՝ «մէ հոտած ջրհուր իս դուն»:

Վուչ հարսնախօս ունիմ, վուչ էլ կողակից, Մէջլիսումն էր նուր խաղք արին, ծաղրեցին. իս ռամիկ իմ, ինձի վուլիւ-վուլիւ թաղեցին. Ո՞ւմ առաջ էլ սրտիս ցաւը մաղեցի, վուլիւն ինձ ասին՝ «մէ անպատիվ հիւր իս դուն»:

Սաղը քոքած, ձեռիս բռնած, հաղբրված, Թաքալուրի մօզ զընացի վարդըրված. ինձ յիտ տըլին, վուչ ուր փուշըս կտարըրված. էրնեկ լեզուն չիմանայի իս նըրանց. Ասին՝ «զընա, էրէսըտ սիլ մուր իս դուն»:

ԲԱՌԵՐ. – մէջլիս. սրահ. վուլիւ-վուլիւ. ողջ ողջ. փուշ. (պրզ.) վահան, գէնք:

Աստուծու կամօք մարթրս օղորմամ պիտի.
Սարն էլ սարին կու հանդիպի, ով դիտի.
Էրնէկ մէնակ ինձ ծեծելով խրրատիր.
Կամ քո ձիւով ինձ յիտ տայիր, անպատվիր,
Իմ հոգեւոր մինձ ծնողքը վուր իս դուն:

Թէպէտ ջարթին, ջանքս փետով վեր հատին,
Շունչս բերնիս իս ինձ քեզնից չեմ դատի.
Ծովը կընդնիմ, թէ վուր Քուռն ինձ աղատի...
Սայաթ-Նովա, քու լիզվովն ցավ դատի,
Հալթաթ դարդ ու ցավի մէ տխուր իս դուն:

Ուժեղ եւ զգացում բողբոք մըն է այս երգը (1759?), ուր չարչարում աշուղը կը բանայ ամբողջապէս իր հոգին, բայց կը մնայ անխելի, ու կը ստիպուի թաղաւորական հրամանով հեռանալ վերջնականապէս արքունիքէն: Բայց ո՞ր թուականին տեղի կ'ունենայ զէպը. դժբախտաբար կը մնայ անորոշ: Արդէն 1758ին իր սիրականը՝ բլլայ Աննա կամ ոչ, բայց արքունիքի անդամներէն մին հաւանաբար, ուսմիկ Սայաթ-Նովան վերջնականապէս կը մերժէ, զրպարտելով որպէս անպատիւ մարդ, արտաքսումի զերը բուսանալով արքայէն: Այն ալ թուականին այլի էր, ինչպէս «Արդար դատէի» 2րդ տան առաջին տողը կը յայտնէ: Քանի մը տարի վերջ կը ձեռնադրուի քահանայ: Մ. Հասրաթեան անոր քահանայացուքը կը համարի բանութեամբ կատարուած, որպէս պատիժ: Թէեւ միջնադարեան մը տալիսութեան մը համաձայն է այս վարկածը, սակայն փաստեր կը պակսին. չեն բաւեր այն տողերը զոր կը կարդանք «Ձեռք վի կայ» գանդատին մէջ (վրաց. երգեր. թ. 31): Գանդատ մըն է անտարակոյս բայց առիկա բնական չեղտ ու դարձումը մըն է բանաստեղծական, համաձայն այն ոճին՝ որ ունի Սայաթ-Նովայի արտայայտութեան եղանակը, եւ դրուած՝ թաղաւորին կողմէն դուրսէ ելած սպանալիքի մը զէմ բռնի սքեմ տալու իրեն: Կը խնդրէ թաղաւորէն.

«Դուն ինձ պահիր տալանով ու խաւերով
Սիւ կարայում սրբութիւն չիմ ուզում:

Այս խօսքերը բաժն է ոչ թէ քահանայանալէն վերջ, այլ արտաքսումի սպանալիքներուն զէմ: Մետաքսէ կերպասով երանուածքով զգեստներէն չուզեր հրաժարիլ հարածուած Սայաթ-Նովան. սիրտը կապուած բլլայով արքունական շքեղութիւններուն՝ ծանր կու դայ իրեն սքեմին դադափարը: Բայց անգամ մը որ անտեղիտալիօրէն թողած էր այլեւս արքունիքը, ան հոգեպէս ալ կը փոխուի եւ իր արդէն հասուն եւ լրջացեալ հասակին, հաւանաբար 1765ին կը ձեռնադրուի ծխատէր քահանայ Կախի-բարվանսարայի: 1766ին իր ձեռքով բնօրինակում եկեղեցական օրացոյցի մը յիշատակարանը կու տայ մեղի իր քահանայի անունը՝ յարակից Սայաթ-Նովա իր նախկին անունին:

«... Գրեցաւ ի Կախոյ քարվասարէն. ո՞վ բնութեցող յիշեալ զգծող զրոյս մեղապարտ Ստեփանոս քա[յ] հանայս որ Սայաթ Նովայ կոչեն եւ հայրն իմ Մահտեսի Կարապետն եւ մայրն իմ Սարրայ եւ դուք յիշեալ ինիք յառաջի Աստուծոյ մէջն»:

Ձեռագիրը մաքուր է եւ բնութեան զրով (տես քիչէն հոս):

Բանաստեղծ Սայաթ-Նովա սքեմին տակ ալ բանաստեղծ էր. դրած է անշուշտ երգեր, ոչ անշուշտ սիրային, բայց բարոյախօսական, որոնցմէ չունինք վկայութիւններ: 1770ին կը գտնուի Հաղբատի վանքը, ուր յուսարարի պաշտօն կատարած է ինչպէս կը յայտնուի կորսուած երգի մը սա երկու տողերէն.

Եւ ինչպէս հայոց: ու միշտ: քեր տալանայն
ցոնէ. տալան տէրն ալ ծեղ թուրնէ. իսկ
տեղափոխեն. և Կախի-Տ. և Տուքն. հա
հանթեն. երբ քեր տալանայն ինոցա
Կախի հաւանիս ինկարտի տալան. Եւ
քէ է քու փուրն բանեցող. և Եւ քիւր
է քու զհեւնն ուղեպէս մինչև ցայրն
Ի տալանթն. և. քեր յառաջ տուր. և
Եւ միւ մի աւելի կար զմտեւականն և ու
դիդ քաւ. Գրեցաւ ի Կախոյ քարվաս
արէն. 176 ընթերցող յիշեալ զգծ
ող քրոյս մեղապարտ տալ փանոս
քայ հանայս որ տալան տալան կոչեն
և հայրն իմ միւ տէրն Կարապետն.
և յայրն իմ տալան. և դուք յիշեալ
ինիք յառաջ
քիւ Եւ
աւելի

Ձեռագիր Սայաթ-Նովայի, 1766 բուական

(Երևան, Մաշտոցի անուան Մատեն. Ձեռ. ք. 4270)

րու աշխատանքներն, այնքան ջերմութիւն, որ կարելի պիտի չըլլայ, կը կարծեմ, անոր հոգեւոյն եւ սրտին հարազատ ճշգրտութեամբ վերարտադրել:

Սիրոյ առարկան, իմ կարծիքով, էական կէտ մը է այս վերլուծումի փորձին մէջ: Կը հակիմ ըսելու թէ նոյնիսկ Աննա Իշխանուհին, անհերքելի փաստերով հաստատուած է թէ եղած ըլլայ սիրուն Սայեաթ-Նովայի: Անշուշտ ասիկա ընդհանրացած կարծիք մըն է այլեւս, եւ կան ալ երգեր կամ տողեր որ նման վարկածի մը հաւանականութիւնը կը շեշտեն, սակայն ընդհանրապէս սիրային երգերը զէմքի մը, անձի մը հետ կապելու ոչ մէկ անհրաժեշտութիւն կայ: Սայեաթ-Նովա ոչ թէ տարբեր, այլ օր մը իսկ պիտի չկարենար արքունիքի մէջ մնալ, եթէ այդպիսի խոշոր յանգումներն մը փորձէր: Իր երգերը չէր յօրիներ ան իրեն համար, իր հոգեկան ապրումներուն, իր սրտին պահանջին՝ դոհացում տալու համար միայն. անոնք մէջլիսներու մէջ երգուելու, ոգիները զուարթացնելու համար էին. ուստի արքունական հաւաքոյթներուն, խնջոյքներուն առթիւ էր որ կ'երգուէին: Բայց որովհետեւ սիրոյ երգն է ամէնէն հաճելի սրտին, իշխաններու, ազնուականներու եւ արքունական միջավայրի ուրախութիւններուն մէջ՝ Սայեաթ-Նովա այդ լարին է որ կը դաշէր սովորաբար: Եւ զգայուն ու բանաստեղծ սիրտը կը զգար զայն, կ'ապրէր զայն ու կը գինովնար անով, ու կ'երգէր: Երբ կը փառարանէր «գօզալ»ները, երբ գեղեցկութիւնը, «էշի»ը կը վառէր եւ կը հրդեհէր աչքն ու զգայարանները, հա՞րկ է անպատճառ ենթադրել թէ ունէր իր սիրականը արքունիքին մէջ եւ միայն զայն կը փառարանէր: Անձնական են ի հարկէ զգացումները, այլապէս պիտի չունենային ջերմութիւն, ոգեւորում եւ յուզում: Անձնական են անոնք, բայց ընդհանուրին ուղղուած, առանց իրաւունքները ոտնակոխելու: «Շատ մարթ կօսէ» (Հայ. թ. 29) երգին ծանօթութիւնը կու տայ մանրամասնութիւն մը. «էսպէս վարսող. Արու-

թինի տառ մէ սիրունի վրայ»: Այդ սիրունը արքունիքէն էր. ծանօթ է: Կարելի է միւս կողմէն բոլորովին ալ ժըխտական ձեւով հաստատել որ Սայեաթ-Նովայի սիրայինները ըլլան բացարձակապէս անզէմ եւ ընդհանուրի մէջ եւ ոչ երբեք մասնականացած անձերու վրայ, սակայն ենթադրութիւններու, հաւանականութիւններու սահմանէն անդին չեն անցնիր: Ծառենք՝ քանի մը երգերու ներքին քննութեամբ:

Իր սիրային երգերը գովեստներ են, փառարանութիւն գեղեցկութեան, հմայքի, էշի (փայլ, սէր, հրապոյր, charme), եւ «գօզալ»ները որ իր շուրջն են, պալատին մէջ, եւ զուգէ պալատէն դուրս, կը գինովցնեն աշուղը խելացնոր սիրով. վարդի գեղէն ու բոյրէն գինովցած սոխակն է ան որ կ'երգէ իր վարդը:

«Պատկերքը զալամով քաշած» (Հայ. թ. 2) 1759ին, նկարագրութիւն մըն է գեղեցկուհիին՝ բնութեան ամէնէն գեղեցիկ տարրերու զուգադրութեամբ, բայց մաքուր եւ ամօթխած չեղած. «Բլրուի հիւր» (Հայ. թ. 3) մէջ 1752ին գրուած, իր երգը անձնական չեղած կ'առնէ յայտնապէս երբ կ'ապագակէ.

«Դարգըս ասիմ գու լան սարիւր
էս ի՞նչ բան էր, վուր գուն արիւր.
Սայաթ-Նովան ջունուս արիւր
Ջունուս արիւր»:

«Ջունուս արիւր», այսինքն խենթեցուցիւր քու գեղովդ, քու հրապոյրովդ: Այս երգը յայտնի ակնարկ մը կը թուի մէկու մը՝ որ ներկայ է իր խաղին, բայց նաեւ ոչ: Այս մէկը եթէ իշխանուհի մը, նախաժառանգ, արքունական տիկին մը ըլլար, կարող էր միթէ թոյլ տալ որ ռամիկ մը սիրոյ արտայայտութիւն ընէր իրեն հրապարակաւ: Աշուղը հոն զարնուած է եւ վիրաւոր իր հոգիին մէջ, կը տառապի իր սիրով, ինչպէս վիրաւոր թռչուն մը որ կ'ողբայ, առանց գիտնալու թէ ուսկի՞ց եկած է հարուածը: Նմանապէս Դիքա ու Ենգիստունիա (Հայ. թ. 7), եւ «Իս մէ զարիւր բուրուի պէս» (Հայ. թ. 8) գրուած-

տիք են գեղանի զէմքի մը, բայց չկայ անուն, չկայ ոչ մէկ յայտնի ակնարկութիւն. աշուղը կ'այլի, կը խորովի ու կը տապալուի անոր սիրով, անոր փայլին կ'ապշին գիտողները. խօսքեր բոլորն ալ անզէմ, ընդհանուր, նուիրուած գեղուհի մը որ առարկան է սիրային երգին, միշտ տեսլական: «Ուստի դու քաս, զարիւր բուր» (Հայ. թ. 9) միջնադարեան հասարակաց մօքիւն կրկնութիւն մըն է, սիրուն, ազնուական բանաստեղծութիւն մը յուզումով ու գոյնով.

«Դու վարթ պրաւէ, իս գօզալին,
Դու մի՛ լաց լի, իս իմ լալու»:
Բի վարթն էրից, ինձ իմ եարըն,
Դու մի՛ լաց լի, իս իմ լալու,

որո՞ւն ուղղուած, ոչ մէկուն արդարեւ, այլ բանաստեղծի ալրած սրտին կողմէն է որ կը լսուի հոս միայն: «Իս կանչում իմ լալանին» (Հայ. թ. 11) Գ. Ասատուրի մեկնարանութեամբ՝ քօզարկեալ երգ մըն է Աննա Իշխանուհիին նուիրուած, որուն անունը յեղաշրջեալ ու թաքուն է սա ձեւերու տակ. Եարանին, լալանին, գայանին, մերանին, մասանին (որպէս Եար-Աննային, գոհար-Աննային, քաղցր-Աննային, մայր Աննային, ալմաս [գոհար] Աննային): Գիւտաւոր է այս մեկնութիւնը¹: Գ. Ասատուր նոյն երգի քանի մը տողերուն սկզբնատուերու մէջ եւս կը գտնէ ինքնութիւնը Աննային. այսպէս Սէ ու Ա. ինքնութիւնը (Ս[այաթ] ու Ա[ննային] յիք մաս անին (Ս[այաթ] ու Ա[ննային] իմա թանկն). Նու ու Այիք գայ անին (Ն[ովա-րաթնէն]). Նու ու Այիք գայ անին (Ն[ովա-րաթնէն]): Վնաս հասցնեն): Այդ յին] ու Ա[ննային] վնաս հասցնեն): Այդ տուերը կրնան ըլլալ ակնարկութիւն Աննային, կրնան ալ չըլլալ. բայց սիրային երգը մէջտեղ է, զգացուած, հրկիզուած ոգիի մը թափով: Յիշենք ուրիշ կտոր մըն ալ, ուշ տան գտնուած Գ. Թարվերտեանի միջոցաւ²: Առեղծուածային քանակի մը մէջ, ճիշդ կայ վերստին տեսնե-

լու Աննային ակնարկութիւն մը: Այդ քանակը կ'ըսէ.

Ձրհիղիկն Նոյ այիք,
Վուր փրկելիկն Նու այիք,
Նոյին գեմին աղատից,
Ինձ՝ այիքն ու Նու այիք:

[Հայ երգ. թ. 65]

Այդ տողերու միտքն է՝ տապանը աղատեց Նոն, գիտ Աննան: Ահա թէ ինչպէս, քանակին վերջին երկու տողերուն քիչ մը բռնագրօսիկ մեկնութեամբ, այսպէս կը կառուցուին տողերը:

Նոյին գեմին [տապան] աղատից,
Ինձ՝ այիքն ու Նու այիք [Աննա-ն]:

Այս ճիշդերը կը մեկնին այն դադափառէն որ Աննա Իշխանուհին համարուած էր Սայաթնովադիտութեան սկիզբէն սիրահարը եւ զուգէ մեկնատար աշուղին: Սակայն չկան յայտնի ակնարկութիւններ, չկայ ոչ մէկ անուն որ հրամայողական ըլլայ բանաստեղծեան համար:

Իշխանական զէմքի մը ակնարկութիւն է նաեւ «Աջար քանի ժամանակ է» (Հայ. թ. 25) երգը, գորովի ու ժեղ արտայայտութիւն մը, եւ ուր նկարագրութիւնը կ'ընէ գեղեցկուհի մը որուն նըկարները տարուած են զանազան երկիրներ, Արարիա, Հնդկաստան, Խրիմ, Դաղստան, Փոստալիստան. իշխանուհի կամ թողուհի մը համար միայն լսելի կրնային ըլլալ այդ տողերը արքունական շրջանակին մէջ: Դարձեալ Աննա՞ն է հոս ալ այդ զէմքը: Ոչինչ փաստօրէն:

Սայեաթ-Նովայի սիրային երգերը ընդհանրապէս նոյն արտայայտութիւններուն, նոյն դադափառներով կը դառնան, գոյնի ու նրբերանգի թեթեւ փոփոխութիւններով եւ ներշնչումի նոր պահի մը աշխատանքութեամբ տարբերելով միայն: Նիւթը, պատկերները նոյն, բայց ապրումը ուրիշ է, երբ սիրտը հրդեհուած է ու նոր երգ մը կը սկսի ծորիլ: Ոյժ եւ սաստկութիւն ստանալու համար ան կը զիմէ անսովոր փոխարկերութիւններու, պատկերները կ'առնէ բնութեան գեղեցիկ տար-

1. Տեւ. Մ. Հասարթեան. «Սայաթ-Նովա. Խաղերի ժողովածու», 1963, ծանօթ 11 (Հայ երգ. բաժնին), էջ 237-8:

2. Տեւ անդ. էջ 256, ծանօթ 65:

Թաղիադեանց (5) . Թիֆլիսցիները զուարճաբան է բնութեամբ, ծիծաղ ու խնդուք սիրող, ու գիւտաւոր ասացուածքներ ըստեղծող, աշուղական սրամտութիւններու սիրահար: Այս միջավայրին մէջ ապրած է ու երգած Սայեաթ-Նովա, որ չէր կրնար չենթարկուիլ տեղական ազդեցութեան:

Վրաստանի Սայաթնովագէտները վրացերէն երգերուն լեզուն ալ կը համարին այդ օրերու խօսուած ժողովրդական բանաստեղծութիւն: Սայեաթ-Նովա ժողովուրդէն կու գար, չէր կրնար ուրիշ ձեւով արտայայտուիլ: Նմանապէս ատրպէյճաներէնը (թաթարերէն): Այս կէտին տարակոյս չկայ եւ ոչ ալ հակաձայնութիւն: Բայց երբ վրացերէն եւ ատրպէյճաներէն խաղերը հայերէնի վերածելու ձեռնարկը կատարուեցաւ, շատեր խորհեցան զէթ այս վերածումները ընել զրական արեւելահայերէնով: Սայաթնովագէտները չէին համաձայնէր այս կէտին մէջ: Նախընտրուեցաւ ատոնք եւս թարգմանել Թիֆլիսահայ բարբառով, քանի որ վրացերէն եւ ատրպէյճաներէն երգերն ալ նոյն լեզուներու ռամկօրէնով են գրուած:

Սայեաթ-Նովա կովկասեան համեմատելիութեան աշուղն էր, սիրոյ, համեմատելիութեան երգիչը. Աստուածաշունչի, Աւետարանի եւ Ղուբանի (տես Ատրպ. Թ. 71 խաղը) հաւատացեալներուն համար հաւատարմայէս կը քարոզէր յարգանք ունենալ իւրաքանչիւրին սրբութիւններուն հանդէպ: Հրեան, թուրքը եւ քրիստոնեան կ'ապրէին նոյն հողին վրայ՝ Վրաստան, Ատրպէյճան: Ու հայ աշուղը կը յորդորէ այդ հսկայ դանդաղածը եղբայրութեամբ եւ սիրով կենակցելու իրարու հետ: Վրացերէն լեզուին իր ծանօթութիւնը զարմանք չի պատճառէր, նոյնպէս պէտք է անհնազանդ երեւի ատրպէյճաներէնի իր զխտութիւնը եւ երգերուն ալ մեծամասնութիւնը այդ լեզուով գրած ըլլալը, երբ նկատի առնենք որ այդ շրջանին, Թիֆլիսի եւ բովանդակ անդրկովկասի մէջ կ'ապրէին խառն՝ ատրպէյճանցի թուրքեր, պարսիկներ, հայեր, վրացիներ, և հրեաներ: Այդ հսկայ խառնարանին մէջ է որ

Նատիր Շահ ուղեց միութիւն ստեղծել ժողովրդական հաշտարար քաղաքականութեամբ, որուն մասին արդէն խօսք եղաւ մեր նախընթաց էջերուն մէջ: Ատրպէյճաներէնը նոյնքան տարածուած էր հոն, որքան վրացերէնը եւ հայերէնը եւ ժողովուրդի ազգատ գաստկարգը դուրսէ աւելի թուրքերէնը ունէր իր բերանը՝ քան ուրիշ լեզու: Այս է պատճառը՝ որ Սայեաթ-Նովա աւելի թիւով երգած է ատրպէյճաներէն քան հայերէն եւ վրացերէն(6): Համաքաղաքացիական մտայնութիւնը շեշտելու համար է արդեօք որ իր ինչ ինչ երգերը եռալեզուեան են, նոյն խաղին մէջ, եւ հատ մ'ալ չորս լեզուով՝ վրացերէն, հայերէն, պարսկերէն, թաթարերէն («Էստ մամիւլիւ» [Էս ի՞նչ էլալ ինձ հիւր]) սիրային երգ մը 1758ին, որուն հայերէն թարգմանութիւնը (տես հայերէն երգերու շարքին, Թ. 63):

Յայտնականի անուն չահած, սիրուած եւ խորապէս յարգուած աշուղի իր համբաւը բռնած էր բովանդակ Կովկասը: «Էստ խօ միր Սայեաթ-Նովա խաղն է», կը դռնէին Գ. Ախլերտեանի օրերուն դեռ անոր յիշատակը անմոռաց պահպանող պառաւները: Իր համբաւը մնաց եւ հետզհետէ աւելի ծաւալեցաւ ժողովուրդին մէջ: Երբ բանասիրական պրպտումները լոյս աշխարհ բերին թաքուն դանձերը՝ նաեւ զիտական հանդամանք առաւ իր համբաւը: Հայ գրականութեան մէջ՝ բանաստեղծական նոր երանգ մտաւ եւ ժողովրդական ներշնչութիւնը թարմութիւն՝ Սայեաթ-

(6) Նախնեաց սրբազան լեզուին հանդէպ պարտադրուած յարգանքն է, որ ըստ Գ. Ախլերտեանի («Գուսանք» ներած. գլուխ) մղած է Սայեաթ-Նովան եւ ժամանակակից աշուղները օտար լեզուով արտայայտուելու, որպէս զի աշխարհիկ զգացումներու համար գործածուելով չարապղծութիւն: Շատ բարեպաշտիկ մտածութիւն մը, որ սակայն չի համապատասխանէր աշուղներու ճիշտ մտայնութեանը: Անոնք ժողովուրդին մարդերն էին եւ ժողովրդական ռամկօրէնով միայն կրնային լիովին հասկնալ ըլլալ: Վրացերէն եւ թաթարերէն լեզուն գործածած են զանգուածի պահանջին հետեւելով եւ ոչ թէ ի յարգանք հայերէնի:

Նովայի երգերով. Թումանեան, Իսահակեան, Եղիշ Զարենց եւ արդիներէն շատեր արեւելահայ թեւին՝ որդեգրեցին իր չափերը, իր ամանակները, իր բառերը (Ես, դու, իմ, քո, ջիւղար, ջէյրան, զարդ, բլբլ) եւ բառին հետ նաեւ զգալու եւ արտայայտուելու արուեստը: Անոնք սկսան զրել Գամանչայի կշռոյթով, զրեթէ նիւթապէս ալ հետեւելով անոր չափին, այն աստիճան որ հասարակաց բան մը դարձաւ բոլոր բանաստեղծներուն համար՝ որ Զարենցէն վերջ հրապարակ իջան:

Միջադարձին գրականութեանց ծանօթ եւ մեր հայ միջին դարու բանաստեղծական արտադրութիւնները ուսումնասիրող ռուս Վալերի Բրիւսովի խօսքը թող կնքէ մեր այս համառօտ քննական հայեացքը: Ըստ իրեն միայն Քուզակ Նահապետը եւ Սայեաթ-Նովա կը բաւեն՝ որպէսզի զանոնք ծնող հայ ժողովուրդը մտնէ միանգամ ընդմիջտ այն մշակութային արժէքով բարձր ժողովուրդներու շարքը, որոնք բերած են իրենց բաժինը համաշխարհային գրականութիւններու ստեղծագործութեանց մէջ: Բայց կ'արժէ բուն իսկ իր բառերով լսել զատաստանը այս ռուս մեծ գրագէտին, եւ զոր հոս, հաւատարիմ մնալու համար, օգտակար կը համարինք մէջբերել՝ առնելով Ալ. Շահագիրեանի ամփոփած դնահատական էջերու «Քաղուածքներ»էն (Սայեաթ-Նովայի 250 ամեակը, հրատ. Երեւան, 1963, էջ 10-13):

«Միջնադարեան հայ քնարերգութիւնը մէկն է մարդկային հոգու ամենաակնառու նուաճումներից, որպիսիք ճանաչել է ամբողջ աշխարհի տարեգրութիւնը: Բոլորովին ինքնատիպ մի պոէզիա, իր ձևերով մեզ համար նոր, բովանդակութեամբ խոր, տեխնիկայի վարպետութեամբ փայլուն միջնադարեան հայ պոէզիան իր լուսավոյն նմոյշներով կարող է պէտք է դեռ շատ բան սովորեցնի ժամանակակից բանաստեղծներին. դեռևս նրան կը դիմեն դաս առնելու եւ գեղար-

ուեստական յայտնագործութիւններ անելու համար: Ճշմարիտ գեղեցկութիւններ են ստեղծել նաեւ լուսավոյն աշուղները, որոնցից առաջին տեղն է գրաւում 18րդ դարի բանաստեղծ, փառաշուք, բազմազան, Տիւտչեւի պէս նորազգաց եւ Միւսէի նման կրքոտ Սայաթ-Նովան, մէկը այն «առաջնակարգ» բանաստեղծներից, որոնք իրենց հանձարի ուժով արդէն դադարում են լինել մի ժողովրդի սեփականութիւնը եւ դառնում են բովանդակ մարդկութեան սիրելին:

... Աշուղական պոէզիան մինչ այդ անհասանելի բարձրութեան հասցնող աշուղը Սայեաթ-Նովան էր. իր հանձարի ուժով նա ժողովրդական երգչի արհեստը վերածեց բանաստեղծի վեհ կոչման: Կարելի է ասել, որ այն ամէնը, ինչ արել են Սայեաթ-Նովայի նախորդները, չնչին բան է նրա սխրանքի առաջ եւ ասես աղօտացաւ նրա փառքի ճաճանչների մէջ: Սայեաթ-Նովան առաջինը ցոյց տուեց եւ իր օրինակով ապացուցեց, թէ ի՞նչ ոյժ է պարունակում ժողովրդական երգչի ձայնը, ցոյց տուեց, որ այդ երգիչը ոչ միայն զուարճացնում է ինչոյ՞ք պահին, այլեւ ուսուցիչ է, մարդարէ՛ք:

Սայեաթ-Նովան իր կեանքով լցրեց ամբողջ ԺԸ դարը:

Ուզում ես հաւատալ, որ Սայեաթ-Նովայի յուշարձանը տանող «ժողովրդական արահետն էլ չի խոտակալի»: Սայեաթ-Նովայի նման բանաստեղծներով կարելի է եւ պէտք է պարծենայ ամբողջ ժողովուրդը. դրանք երկնից մեծ պարգեւներ են, որ ուղարկում են ո՛չ բոլորին եւ ո՛չ յաճախ. նրանք նախախնամութեան ընտրեալներն են, որ օրհնութիւն են զրոյժում իրենց դարին ու իրենց Հայրենիքին»:

Արեւելեան եւ եւրոպական աշուղներու պանթէոնին մէջ Սայեաթ-Նովա ունի անտարակոյս իր փառքի գահը:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ